

Artur Zaręba

**BUŁGARZY JAKO „NARÓD WYBRANY PRZEZ BOGA”
I ICH MIEJSCE W KRĘGU CYWILIZACJI BIZANTYŃSKIEJ
W *BUŁGARSKIEJ KRONICE APOKRYFICZNEJ***

W roku 971 cesarz Jan I Tzimiskes zdobył Presław, stolicę Carstwa Bułgarskiego i wcielił terytorium dawnej prowincji Mezji na powrót w granice Cesarstwa Bizantyńskiego. Centrum władzy państwa bułgarskiego przesunęło się na zachód do Ochrydy, którą władali bracia z rodu Komitopulów¹. Po śmierci cesarza w roku 976 udało się im usunąć bizantyńskie garnizony z Bułgarii Naddunajskiej, Macedonii Egejskiej, Tesalii i Albanii, i tym samym odnowić państwo bułgarskie, którego władcą po uśmierceniu własnego brata Aarona został Samuel. W 1001 roku rozpoczęły się trwające 17 lat wojny z Bizancjum. Wojska bułgarskie zostały rozbite w górach Belasica 29 lipca 1014 roku. Po bitwie cesarz Bazyli II nakazał oślepić wziętych do niewoli, pozostawiając jedno oko jedynie co setnemu z nich, w wyniku czego zyskał przydomek Bułgarobójcy². Niedługo po bitwie zmarł car Samuel. Wojny trwały jeszcze cztery lata, Bizantyńczycy stopniowo zdobywali kolejne grody. W lutym 1018 roku pod murami Dyrrachium³ zginął ostatni władca z rodu Komitopulów, Iwan Władysław. Caryca wdowa Maria skapitulowała i oddała w ręce Greków Ochrydę. Mimo iż pojedyncze ośrodki jeszcze nawet przez rok sprzeciwiały się władzy Bizancjum, to właśnie rok 1018 uznawany jest za początek okresu dominacji bizantyńskiej.

Pierwsze lata władzy Konstantynopola były dosyć przychylne lokalnej arystokracji. Caryca Maria i jej bliscy dostali wysokie urzędy w bizantyńskiej administracji oraz na dworze cesarskim, mimo kasacji patriarchatu w Ochrydzie powstałe w jego miejscu arcybiskupstwo niezależne było od patriarchatu w Konstantynopolu, a na jego czele stanął Słowianin Iwan Debarski. Taka polityka nie trwała jednak długo, ponieważ już następcy Bazylego II zaczęli usuwać Słowian ze stanowisk kościelnych, obsadzając je Grekami. Duchowni słowiańscy byli prześladowani,

¹ T. WASILEWSKI, *Historia Bułgarii*, Wrocław 1970, s. 69.

² *Ibidem*, s. 72.

³ Слов. Драч (Dracz), dziś Durrës, Albania.

a słowiański język liturgiczny w wielu miejscach zastąpiono greckim. Zaostrzono także reżim podatkowy. Doprowadziło to do antagonizacji stosunków pomiędzy tymi dwiema grupami etnicznymi, co za skutkowało dwoma wielkimi powstaniem w Macedonii w latach 1041–1042 i 1072–1073. Obydwa zostały krwawo stłumione przez wojska cesarskie i doprowadziły do wzmocnienia represji wobec ludności słowiańskiej. Po upadku powstania z roku 1072 rozpoczął się proces szybkiej hellenizacji bojarów i mieszczan, co wpłynęło na rozwój herezji bogomilskiej na wsi.

W historii bułgarskiej literatury koniec wieku IX i pierwsza połowa X to tzw. Złoty Okres. Jego początek jest ściśle związany ze stworzeniem przez świętych Cyryla i Metodego alfabetu słowiańskiego i z chrztem Bułgarii w 864 lub 865 roku. Po upadku misji wielkomorawskiej na dwór księcia Borysa I przybyli uczniowie Świętych Braci, którzy dali początek dwóm szkołom piśmienniczym w Presławiu i Ochrydzie. Mimo iż bułgarska literatura średniowieczna stanowi przede wszystkim przekłady, nie zabrakło w tamtym okresie również bardzo oryginalnych dzieł autorskich i zestawień, takich jak *Hexameron* Jana Egzarchy, *Proglas do Ewangeli* Konstantyna Presławskiego czy traktat *O piśmie* mnicha Chrabra. Wskutek rozkładu państwa w drugiej połowie X w. następuje również upadek oryginalnego piśmiennictwa słowiańskiego. W związku z postępującą hellenizacją arystokracji i miast, a tym samym wyparciem kultury słowiańskiej w obręb wsi i klasztorów oraz rozwojem w tych środowiskach bogomilstwa, w literaturze XI i XII wieku ważną rolę zaczęły odgrywać pojawiające się już w Pierwszym Carstwie apokryfy. Nie były to dzieła oryginalne, jednak w celu dostosowania ich do odbiorcy autorzy przekładów umieszczali w nich dużo elementów charakterystycznych dla kultury słowiańskiej, co niejednokrotnie zbliża je do ludowych opowieści i legend.

Bułgarska kronika apokryficzna zachowała się jedynie w pojedynczym piętnastowiecznym odpisie sporządzonym w resawskiej redakcji języka starocerkiewno-słowiańskiego. Jej współczesnego odkrycia dokonał pod koniec XIX w. Lubomir Stojanović. Manuskrypt, w którym się znajduje, zawiera również zbiór tekstów liturgicznych oraz varia⁴. Nieznany jest autor dzieła. Wybitny przedwojenny historyk literatury bułgarskiej Jordan Ivanov przypisywał tekstowi charakter hereetycki, wiążąc anonimowego twórcę z ruchem bogomilskim. Współczesny badacz Ivan Biliarski wskazuje jednak na ideologiczny wydźwięk tekstu, m.in. sakralne pochodzenie władzy, stojący w sprzeczności z podstawami tej herezji. Zdecydowana większość badaczy wywodzi autora *Bułgarskiej kroniki*... raczej ze środowiska mnichów. Świadczyć o tym może styl tekstu, który nie zdradza szczególnie wysokiego wykształcenia autora, jak również wykorzystanie w nim (czy wręcz, jak twierdzą niektórzy, kompilacja) różnych motywów żywych w ówczesnej tradycji ludowej oraz literaturze apokryficznej. Jako czas powstania tekstu podaje się ramy okresu dominacji bizantyńskiej, tj. lata 1018–1186. Głównym i, co ważniejsze, nie

⁴ V. TAPKOVA-ZAIMOVA, A. MILTENOVA, *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*, Sofia 2011, s. 275.

budzącym sprzeciwu argumentem jest to, że tekst nie wspomina nic o postaciach Asenowiczów – Asena i Piotra (Teodora), którzy w 1186 roku wznieśli w Tyrnowie powstanie przeciwko Bizancjum i rok później dokonali restauracji Carstwa Bułgarskiego⁵. Wspomniane na końcu tekstu najazdy Pieczyngów miały miejsce w połowie XI w. Ostatnio pojawiła się nowa koncepcja autorstwa Ivana Biliarskiego, według której oryginalny tekst utworu był dłuższy od znanego nam z odpisu. Świadczyć ma o tym stosunkowo niewiele treści eschatologicznych, zawartych właściwie wyłącznie w ostatnim zdaniu tekstu⁶. Brak jakichkolwiek źródeł poza wspomnianym wcześniej odpisem nie pozwala jednak na rozwinięcie i zweryfikowanie tej interesującej hipotezy.

Utwór podzielić można na dwie zasadnicze części⁷. W pierwszej z nich znajduje się opis wyniesienia proroka Izajasza do raju. Jest to topos występujący w innych dziełach apokryficznych. Vassilka Tapkova-Zaimova i Anissava Miltenova wskazują nawet na to, że spora część wprowadzenia pokrywa się z tekstem innego utworu o proroku Izajaszu i jest bez wątpienia tłumaczeniem z greki⁸. Mimo to można założyć, że pojawienie się tego fragmentu we wstępie *Kroniki* nie jest jedynie zabiegiem stylistycznym. Następnie pojawia się historia wybrania „trzeciej części [ludu] Kumanów”, analogiczna do starotestamentowej historii narodu żydowskiego. Realizując nakaz samego Boga, Izasz wiedzie ich ku Ziemi Karwuńskiej – Ziemi Obiecanej, wskazując im drogę trzciną, tak jak robił to Mojżesz za pomocą pasterskiej laski. Na koniec wędrówki Bułgarzy¹⁰ przekraczają Dunaj, tak jak Żydzi rzekę Jordan, zaś sam prorok namaszcza jednego z nich na władcę. Jak wskazuje Kiril Marinow, nowy naród wybrany, podobnie jak Izraelici, nie jest najeżdźcą – wypełniając wolę Bożą dociera do ziemi „opuszczonej wcześniej przez Hellenów”. W ten sposób już na samym początku tekstu Bułgarzy stają się realizatorami boskiego planu; fakt, iż są jeszcze poganami, nie odgrywa już pierwszorzędnej roli, ponieważ ich dzieje inspirowane są Bożą wolą; od samego początku są więc oni częścią historii Zbawienia. Również istnienie ich państwa jest aktem świętym: pierwszy władca, Sław, wybrany został przez proroka, a więc namaszczoney

⁵ И. БИЛЯРСКИ, *Сказание на Исая пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България*, София 2011, s. 52.

⁶ *Ibidem*, s. 53–54.

⁷ K. MARINOW, *Kilka uwag na temat ideologiczno-eschatologicznej wymowy Bułgarskiej kroniki apokryficznej*, „Fundamenta Europaea”, R. IV, fasc. VI/VII, Gniezno 2007, s. 62.

⁸ V. TAPKOVA-ZAIMOVA, ANISSAVA MILTENOVA, *op. cit.*, s. 295.

⁹ Cytaty polskojęzyczne tekstu apokryfu podaje za wydaniem *Bułgarska kronika apokryficzna. Słowo proroka Izajasza o tym, jak został przez anioła wyniesiony do siódmego nieba*, przeł. M. SKOWRONEK, [w:] *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, wybór i red. G. MINCZEW, M. SKOWRONEK, Kraków 2006, s. 62–69.

¹⁰ Nazwy „Kumanowie” i „Bułgarzy” używane są w tekście *Bułgarskiej kroniki*... zamiennie, jednak pojawiają się pewne dodatkowe interpretacje. Zdaniem Kirila Marinowa po przyjęciu chrztu pogańscy dotąd Kumanowie otrzymują nowe imię, które tak jak zmiana imienia przy wstępowaniu do klasztoru podkreśla oderwanie się od przeszłości i „narodzenie na nowo” w wierze chrześcijańskiej.

przez Boga¹¹. Ten rodowód władzy sankcjonujący istnienie państwa we wczesno-średniowiecznej Europie jest powszechny wśród wszystkich właściwie ówczesnych ludów¹². Pozwalał on na uprawomocnienie istnienia nowych państw, które powstały po upadku Rzymu. Byli barbarzyńcy, którzy zalali swym żywiołem granice Imperium i doprowadzili do jego upadku, osiadłszy na jego ziemiach i przyjmując chrzest, odcinali się w ten sposób od zwierzchnictwa Rzymu czy Konstantynopola, ich państwa zaś zaczynały funkcjonować jako jednostki, których świecka władza była autonomiczna – nie pochodziła bowiem wyłącznie ze sfery *profanum*. Akt taki miał jednak również drugie znaczenie: realizował biblijny (a więc również mający boski rodowód) ideał władcy oparty na starotestamentowej postaci króla Dawida. Władza odrywała się od strefy politycznej, jej istnienie stawało się elementem realizacji boskiego planu.

Druga część *Bułgarskiej kroniki apokryficznej* to opis dziejów Bułgarów od powstania ich państwowości w VII w. aż do połowy XI stulecia. Podstawowym, typowo kronikarskim sposobem periodyzacji stosowanym przez autora jest podział na okres panowania kolejnych władców. Nie jest on jednak czysto analitycznym zestawieniem historycznym wydarzeń i miejsc. Władcy występują pod różnymi imionami, okres ich panowania nieraz przekracza sto lat, zaś ich postaci często są zestawieniem kilku różnych historycznych władców. Nie jest celem niniejszego tekstu dokonanie ich zestawienia ani próba systematyzacji – temat ten jest dobrze opracowany przez badaczy – istotne jest jednak to, jaką funkcję w kontekście mitologizacji dziejów Bułgarów ma takie a nie inne ich przedstawienie, dlatego też skupię się jedynie na kilku spośród nich, których rola w tekście ma moim zdaniem szczególne znaczenie w umiejscowieniu ich w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej, identyfikowanej wówczas na Wschodzie z cywilizacją bizantyńską.

Pierwszy władca Kumanów jest niewątpliwie postacią legendarną o symbolicznym imieniu¹³. Porównać go można do postaci Lecha – mitycznego założyciela państwa Lechitów. Jego imię, Sław, symbolizuje słowiańskie korzenie Bułgarów, natomiast wspomniane w tekście dzieło „usypiania w Ziemi Bułgarskiej stu wzniesień” oznaczać może początek terytorialnego istnienia państwa, którego terytorium oznaczone zostało w ten właśnie sposób. Jego następca, car Ispor jako dziecko noszony był trzy lata w kołysce (koszu), co może być aluzją do postaci Mojżesza, który jako dziecko został porzucony w wiklinowym koszu na Nilu, co uchroniło go przed decyzją faraona nakazującą zabić wszystkie żydowskie dzieci zaraz po urodzeniu¹⁴. W ten sposób również podkreślony zostaje związek władcy z rzeką – Dunajem, w którego rejonie wznosił on miasta i liczne fortyfikacje, tam również poległ w walce z Izmaelitami. W tym fragmencie tekstu po raz pierwszy

¹¹ И. Билярски, *op. cit.*, s. 69.

¹² *Ibidem*, s. 66–69.

¹³ *Ibidem*, *op. cit.*, s. 200.

¹⁴ *Ibidem*, s. 141.

wspomniane jest Cesarstwo Bizantyńskie. Oto bowiem „po śmierci cara Ispora Kumanowie, którzy dotąd byli poganami i bezbożnikami, i żyli nieczysto, i przez długie lata byli wrogami Cesarstwa Greckiego, nazwali się Bułgarami”. Jak zauważają Vassilka Tapkova-Zaimova i Anissava Miltenova, fragment ten jest niemalże identyczny z częścią innego popularnego tekstu greckiego z końca IX w. funkcjonującego na terenie Bułgarii w słowiańskim tłumaczeniu – *Opowieści pożytecznej o łacinnikach*¹⁵. Jest to jedyna wzmianka o stosunkach między tymi dwiema nacjami w okresie przed przyjęciem przez Bułgarów chrztu.

Ostatnim wspomnianym w tekście władcą w okresie przed chrystianizacją jest Izot, syn Ispora. Autor wspomina o jego zwycięstwie nad królem Ozjaszem ze Wschodu i Goliadem, Frankiem z Pomorza. Pierwszym z nich jest najprawdopodobniej wspominany często w Biblii król Judei. Przedstawiony jest on tam jako dobry władca, zwycięzca i budowniczy, który jednak okrył się grzechem pychy i został za to ukarany przez Boga. Taki obraz występuje również w innych źródłach, szczególnie z kręgu wschodniego chrześcijaństwa, między innymi w pismach św. Jana Chryzostoma. Imię drugiego antagonisty bułgarskiego cara również posiada biblijny rodowód. Goliat był potężnym, „wysokim na sześć łokci i jedną pięćdziesiątą”¹⁶ filistyńskim wojownikiem, który zginął w pojedynku z młodym Dawidem. Niejasne jest przypisane Goliatowi pochodzenie (Frank z Pomorza), nie jest ono jednak tak istotne w kontekście omawianego przeze mnie zagadnienia¹⁷. Postaci obydwu władców pełnią bowiem rolę symboliczną – ich rolą w tekście jest ukazanie sylwetki samego Izota, spełniającego biblijny archetyp króla Dawida – pogromcy przeciwników Bożych¹⁸. Z obrazem tym nie zgadza się jednak fakt, że syn Ispora jest władcą pogańskim, o czym wspomniano już wcześniej. Jak twierdzi jednak Kiril Marinow: „Wiedząc, że Bułgarzy ochrzcili się dopiero w jakiś czas po osiedleniu na Ziemi Karwuńskiej, autor apokryfu lansuje jeszcze jeden pogląd. Oto Bóg wybrał Kumanów [Bułgarów] już wówczas, gdy byli jeszcze poganami, gdyż miał dla nich określony cel i wiedział, że nastąpi dzień, w którym przyjmą święty chrzest i świadomie zaczną spełniać jego wolę. Z tego też względu Boże błogosławieństwo towarzyszyło Kumanom – Bułgarom od samego początku powstania ich naddunajskiego państwa”¹⁹. W związku z tym uważam, że dla autora większe znaczenie miał wyłaniający się z opisu obraz cara spełniającego kryteria króla dawidowego.

Po Izocie władzę nad państwem bułgarskim przejmuje jego syn Borys, za którego panowania nastąpił chrzest Bułgarów. Jest to postać historyczna, jednak podane w tekście informacje na jego temat różnią się od tych potwierdzonych w wielu innych źródłach historycznych. Autor opisuje go jako „pobożnego

¹⁵ V. ТАПКОВА-ЗАЙМОВА, А. МИЛТЕНОВА, *op. cit.*, s. 277.

¹⁶ Tj. około 3 metrów. Cytat biblijny na podstawie Biblii Tysiąclecia, 1 Sm 17,4.

¹⁷ Szerzej o tym zagadnieniu pisze m.in. И. Билярски в Сказание на Исаяя пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България, София 2011, s. 115.

¹⁸ И. Билярски, *op. cit.*, s. 129.

¹⁹ K. MARINOW, *op. cit.*, s. 67.

i prawowiernego”, czego rozwinięciem jest stwierdzenie, iż panował „bezgrzesznie i bezzennie”. Sformułowania te są oczywiście ściśle związane z aktem chrztu, w rzeczywistości jednak miał on dwóch synów: Włodzimierza i Symeona²⁰. Ten drugi występuje zresztą w *Kronice* jako brat Borysa. Wzmianka o bezzenności w sposób wyraźny podkreśla chrześcijańskie cnoty władcy, wynikać może też z faktu, że istotnie w roku 889 Borys zrzekł się tronu i wstąpił do klasztoru²¹.

W kontekście stosunków między Bułgarami a Grekami (Bizantyńczykami) przełomowy jest opis panującego po Symeonie Piotra. Był on „władcą Bułgarom i Grekom”. Od tego momentu obydwa państwa mają wspólnych władców. Tekst w żaden sposób nie wspomina o tym, jak doszło do zjednoczenia obydwu państw pod jednym berłem. W tymże fragmencie pojawia się jednak historia Konstantyna. Otóż za panowania cara Piotra na ziemie bułgarskie przybywa, uciekająca z powodu „zawiści rzymskich Hellenów²²” brzemienna Helena, która urodziła tam Konstantyna. Ten ostatni w wyniku objawienia wyrusza wraz ze swoją matką na poszukiwanie drzewa krzyżowego. Po jego odnalezieniu wraca on do małego miasteczka Bizantia i na jego miejscu wznosi gród, który nazywa „miastem Konstantyna” – Nową Jerozolimę. Po pokonaniu pogańskich Rzymian buduje Królestwo Jerozolimskie, którym bez wątpienia jest Cesarstwo Bizantyńskie.

Jak zauważa Kiril Marinow, jest to wprowadzenie do dziejów Bizancjum²³. Następuje to w momencie złączenia się z nim państwa bułgarskiego, które przejawia się w osobach wspólnych władców. Widoczny jest anachronizm, który zestawia ze sobą oddzielone kilkoma wiekami wydarzenia. Już wcześniej autor wspomina przyjacielskie stosunki łączące Konstantyna (nie będącego jeszcze wtedy władcą) i Piotra. Określenie „Nowa Jerozolima” podkreśla chrześcijańską rolę Cesarstwa i jego poddanych; w dalszej części tekstu nie pojawiają się już nazwy poszczególnych narodów, jedynym podziałem staje się rozróżnienie chrześcijan i pogan. W ten sam sposób opisywane jest wladanie cesarza Bazylego, który „jako dzielny mąż obrócił w perzynę ziemie pogańskie”. Jest to być może, jak dopatruje się tego wielu badaczy, wspomnienie podboju Carstwa Bułgarskiego przez Bułgarobójcę, w narracji autora jednak nie ma to żadnego szczególnego znaczenia, gdyż, jak już wspomniałem wcześniej, zatarł się podział na konkretne narody, które stanowią chrześcijański lud Królestwa Jerozolimskiego. Podkreślona zostaje też legitymizacja władzy cesarza, symbolicznie wyrażona przez przyznanie mu wieńca „bogobojnego i miłującego Chrystusa cesarza Konstantyna”. Jak pisze Iwan Biliarski „Bułgaria i Imperium [Bizantyńskie] nie są sobie przeciwstawne, a przedstawione we wspólny polityczny, religijny i historyczny sposób”²⁴.

²⁰ T. WASILEWSKI, *op. cit.*, s. 318.

²¹ *Ibidem*, s. 55.

²² Zdaniem Kirila Marinowa mianem Rzymian i Hellenów określa autor pogan, wprowadzając w ten sposób rozróżnienie ich od chrześcijańskich Greków, zob. K. MARINOW, *op. cit.*, s. 66.

²³ *Ibidem*, s. 71.

²⁴ И. БИЛЯРСКИ, *op. cit.*, s. 180.

Na podanych wyżej przykładach wyraźnie zarysowuje się dychotomia pomiędzy dziejami Bułgarów przed i po przyjęciu przez cara Borysa chrztu. O ile w pierwszej części autor skupia się niemalże wyłącznie na ich dziejach jako narodu wybranego przez Boga, o tyle przyjęcie chrześcijaństwa powoduje włączenie ich w szerszy krąg cywilizacyjny. Powstaje jednolita wspólnota, w której przestają istnieć wcześniejsze podziały na poszczególne narody. Ta narracja wiąże się niewątpliwie z uniwersalną, eschatologiczną ideologią, żywą w średniowiecznym chrześcijaństwie. Wobec końca świata najważniejsza jest bowiem dla autora właśnie ta wspólnota, stworzona przez akt chrztu, stanowiąca lud Nowego Jeruzalem²⁵.

Kolejną istotną kwestią jest również wynikający z takiego sposobu przedstawienia dziejów stosunek autora *Kroniki* do władzy bizantyńskiej. W tym miejscu zgadzam się z tezą Kirila Marinowa, według której twórca utworu był wiernym poddanym Konstantynopola²⁶. W tekście nie znajdziemy żadnego wspomnienia o podboju przez Bizancjum chrześcijańskiego już wówczas Carstwa Bułgarskiego. Uważam, że nie wynika to z niedostatków wiedzy autora – przeciwko tej tezie świadczy bogactwo wykorzystanych przez niego w tekście materiałów oraz spójna w warstwie ideologicznej wymowa dzieła. Anonimowy twórca *Kroniki* był przede wszystkim chrześcijaninem i postrzegał opisywane przez siebie wydarzenia z tego właśnie uniwersalistycznego punktu widzenia. Z tej perspektywy Bułgarzy już od samego początku, a więc od momentu wyodrębnienia ich jako wybranej przez proroka Izajasza z polecenia samego Boga „trzeciej części [ludu] Kumanów”, należą do cywilizacji chrześcijańskiej identyfikowanej z Cesarstwem Bizantyńskim. Jak napisał Kiril Marinow: „poprzez Boże wybranie, a następnie nawrócenie, które było jego logiczną konsekwencją dzieje Bułgarów zostały włączone do Historii świętej”²⁷.

²⁵ K. MARINOW, *op. cit.*, s. 74.

²⁶ *Ibidem*, s. 71–72.

²⁷ *Ibidem*, s. 70.